

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477)

Олександр Ільїн

ЄПИСКОП АНАТОЛІЙ (СТАНКЕВИЧ) ТА ВИНИКНЕННЯ БІЛОРУСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

У статті розглядається білоруський період життя і творчості єпископа Анатолія (Станкевича), його внесок у розвиток білоруської історичної науки та польсько-української літератури на тлі виникнення білоруської національної ідеї.

Ключові слова: Анатолій (Станкевич), білоруська національна ідея, К. Сербінович, польсько-українська література, К. Говорський.

У середині XIX століття саме народна школа і храми стали головною ареною боротьби польської та російської культур за душу простого білоруса і поліщука. Литовський історик Даріус Сталюнас пише: «Тому не повинно дивувати і те, що в кінці 1850-х рр. білоруські активісти намагалися заснувати народні школи з білоруською мовою навчання. Мова викладання в народних школах стала об'єктом суспільної дискусії після того, як на початку 1862 р. були опубліковані проекти нових статутів народних і загальноосвітніх училищ»¹. Ще в 1862 році ліберальний міністр народної освіти Олександр Головін (1821-1886) і попечитель Віленського навчального округу князь Олександр Ширинський-Шихматов (? -1884) дотримувалися думки про можливість і навіть необхідність викладання в початкових школах округу навчальних предметів простонародними мовами.

Білоруський літературознавець Микола Хаустович пише: «Наскільки серйозно російська влада у Білорусі ставилася до ідеологічної обробки населення, до контрпропаганди, свідчать розроблений проект видання щомісячного білоруськомовного журналу «Друг народа»: «Народний часопис для «западно-русів» повинен ставити собі головною метою сприяти інтелектуальному і етичному вихованню народу «в дусі православ'я, російської народності і відданості престолу» і тим допомагати зближенню Західного краю із спільною батьківщиною Росією для взаємного їх з'єднання зв'язком основних інтересів в одне органічне ціле». Вже було отримано фінансування (6000 карб. на рік), але зміна керівництва в краї (замість генерал-губернатора В. Назимова і попечителя Віленського навчального округу А. Ширинського-Шихматова були призначені М. Муравйов і І. Корнілов) призвела до занедбання білоруськомовного проекту і заміну його російськомовним – на початку [часописом] «Русским чтением», яке незабаром трансформувалося в «Вестник Западной России» К. Говорського»². Польські історики Олег Латішонок та Євген Миронович таки вважають: «Білоруську мову як допоміжну все ж ввели в народні школи. Для цих шкіл великим накладом видали «Разказы на белорусском наречии». Анонімний автор цих оповідань пояснює читачам, що ті правильно залишили унію і повинні задовольнятися своїм соціальним становищем. Варто відзначити, що назва «білорус» охоплює тут не тільки православних, але й поширюється на католиків. До того ж тут згадується багатівківа історія Білорусі, починаючи з Полоцького князівства»³.

© Ільїн Олександр Львович – доцент кафедри вищої математики Поліського державного університету (м.Пінськ, Білорусь).

«Разказы на белорусском наречии» (Вільно, 1862) цікаві тим, що три розповіді написані на північно-східному діалекті білоруської мови, а дві – на польському діалекті української мови. Хаустович відзначає, що невідомий автор володіє літературним талантом і «досить обізнаний в історії, як непоганий етнограф і мовознавець, він намагається окреслити межі білоруського племені, як тонкий психолог, він правильно розставляє акценти...»⁴. Олег Латишонок також пише: «У нарисі не видно західно-русизму. Автор явно вирощений на польській історіографії, але історію Білорусі переосмислив на свій, національно-білоруський лад. По-польськи говорить також перший в історії білоруської літератури персонаж, який сам себе свідомо зараховує до білорусів. (...) Підсумовуючи, можна стверджувати, що збірник написаний білорусом, який намагався провести національну білоруську думку в підручнику, який повинен був пройти російську цензуру»⁵.

Фактично Латишонок вважає невідомого автора першим білоруським національним істориком. Хто ж ця така різностороння і талановита людина? Микола Хаустович висунув гіпотезу, що невідомим автором є російський історик Михайло Коялович (1828-1891), а Олег Латишонок вважав автором забутого польського історика Ігнатія Кулаковського (1800-1870). З цим важко погодитися, оскільки обидва історики родом з білоруськомовних районів Гродненської губернії: Сокольського і Пружанського повітів. Тому сумнівно, щоб вони добре знали польську мову. Крім того, поляк-католик Кулаковський навряд чи міг написати такий пристрасний антикатолицький і антипольський твір. Дуже ймовірно, що автором був православний священник. Спочатку, на наш погляд, на роль автора найбільше підходив православний священник і польський письменник Плакід Янковський (1810-1872), який народився в селі Войська, розташованому біля містечка Кам'янець-Литовський в українському Брестському повіті Гродненської губернії. Однак історик Олег Латишонок правильно підмітив, що Плакід Янковський не вважав жителів Брестсько-Пінського Полісся білорусами. Тому його кандидатура на авторство відпадала.

І тут нам згадався досить цікавий і оригінальний історичний твір «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» (Москва, 1867), хоча він написаний десь у 1857 році. Цей твір і «Разказы на белорусском наречии» пов'язує багато чого спільного: анонімність авторів, а також їх літературний талант, глибоке знання білоруської історії, зятій антикатолицизм, ненависть до унії, єзуїтів, поляків, але доброзичливе ставлення до литовців і Великого Князівства Литовського, однакове визначення межі розселення між білорусами і литовцями, цікавість до проблеми християнізації Литви русинами, особливий інтерес та любов обох до історії Турова та Полоцька і т.д. Само собою напрощувалося, що ці твори написала одна і та ж людина. Проблема розкриття авторства «Воспоминания о древнем православии Западной Руси» виявилася досить простою.

Церковний історик Віктор Мосейчук у своїй книзі «История Пинского Свято-Успенского Лещинского монастыря» (Сергиев Посад, 2002) згадує працю колишнього інспектора Мінської духовної семінарії архімандрита Анатолія «О составе древней Туровской епархии». Така книга нам не відома, але так називається одна з глав «Воспоминания о древнем православии Западной Руси». Російський історик-краєзнавець Іларіон Зеленський у своїй фундаментальній праці «Материалы для географии и статистики России. Минская губерния» (СПб, 1864) постійно цитує невідому історичну рукописну працю, шанованого ним історика, якогось архімандрита Анатолія. Виявляється, що ці цитати взяті з книги «Воспоминание о древнем православии Западной Руси». Отже, її автором, схоже, був інспектор Мінської духовної семінарії архімандрит Анатолій (Станкевич), який пізніше був ректором Полоцької духовної семінарії. Художник і археолог Дмитро Струков (1827-1899), беручи участь в експедиції Російського археологічного товариства, у жовтні 1864 року відвідав Вітебськ, де зустрівся з ректором семінарії архімандритом Анатолієм. Мандрівник записав у своєму звіті Російському археологічному товариству: «Познайомився з поважним О. Ректором Архімандритом Анатолієм, який представив у моє розпорядження дуже цікавий рукопис «воспоминание о православии Западной

Руси». Це є історичне дослідження про Турів, Пінськ. У подяку за такий дар я вжив два дні для створення малюнка Маркова монастиря, де О. Ректор є настоятелем, чим, здається, він залишився дуже задоволений»⁶. Як уже говорилося, три нариси з книги «Разказы на белорусском наречии» написані на полоцько-вітебському діалекті. Тепер необхідно було з'ясувати те, що архімандрит Анатолій знав поліський говір. І тут просто удача. Випадково дізнаюся, що історик Святослав Воїнов у київських архівах знайшов рукопис історичного твору «Описание Новгородсеверского Спасо-Преображенского первоклассного мужеского монастыря», підписаний «*Анатолій Станкевич-Мотолянин*». Отже, єпископ народився в містечку Мотоль за 35 верст від міста Пінськ. Спробуємо відновити білоруську сторінку життя єпископа Анатолія.

У всіх статтях про єпископа Анатолія пишеться, що він народився в 1821 році в сім'ї священника Мінської єпархії. Однак містечко Мотоль уходило тоді до Кобринського повіту Гродненської губернії, хоча й розташоване на самому кордоні з Мінською. Думається, єпископ спеціально не уточнював місце свого народження, бо не хотів акцентувати увагу на тому, що його батько Андрій Станкевич був греко-католицьким священником. На жаль, в мінських і гродненських архівах відомостей про Андрія Станкевича знайти не вдалося. Однак дізналися, що в 1803 році греко-католицьким священником Мотольської церкви був Йосип Станкевич (40 років), ймовірно, дід єпископа. Тоді церква в містечку Мотоль була дерев'яною, а приход налічував 2567 парафіян. Зазвичай уніатські парафії передавалися у спадок від батька до сина. Дуже ймовірно, що в 1821 році Андрій Станкевич був священником у Мотольській церкві. Однак його ім'я не знаходимо в списку⁷ всіх греко-католицьких священників Російської імперії (1838 р.). Можна припустити, що до того часу Андрій Станкевич уже помер.

У 1843 році Олександр Станкевич закінчив Литовську духовну семінарію, яка тоді перебувала в Жировицькому монастирі (Слонимський повіт, Гродненська губернія). Ректором семінарії був протоієрей Іполит (Фердинанд) Гомолицький. Чудовим був підбір викладачів: Карл Вронський, Олександр Кандідов, Мармерт Гомолицький, письменник та історик Плакід Янковський, історик-археограф Прокопій Доброхотов (у майбутньому єпископ Павло) та ін. Можливо, що саме Доброхотов викликав у юнака Олександра інтерес до історії. Якраз під час його навчання в 1839 році в Полоцьку відбувся церковний собор, який оголосив про приєднання греко-католицької церкви до російської православної. Так, Олександр Станкевич став православним.

2 квітня 1844 року його висвятили на священника в сільську парафію, за деякими джерелами, Мінської православної єпархії. Однак, можливо, що Олександр Станкевич служив на рідній Кобринщині. Незабаром сталася трагедія: померла дружина, напевно, при пологах. Молодий священник опинився з новонародженою дочкою на руках, яку, ймовірно, віддав тимчасово на виховання своїй матері. У 1848 році він вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії від Жировицько-Литовської єпархії (православні жителі Гродненської губернії належали до неї), а не Мінської. Важко переживаючи смерть дружини, 5 грудня того ж року Олександр Станкевич був пострижений у чернецтво (напевно, в Олександро-Невській лаврі) під ім'ям Анатолій. В академії ієромонах отримав хорошу філософську та богословську підготовку: лекції читали відомі професори: Федір Сидонський, Євграф Ловягін, Іоаким Кочетов, Василь Карпов та ін. Ректором академії був відомий історик церкви, єпископ Макарій (Булгаков), який вів курс історії російської церкви. Здається, що така видатна особистість, як майбутній митрополит Московський і Коломенський, мала значний вплив на ієромонаха Анатолія і як на людину, і як на історика.

У 1853 році він закінчив академію зі ступенем магістра богослов'я, його призначили інспектором Мінської духовної семінарії. Ректором семінарії був історик, архімандрит Микола (Трусковський), який написав і видав книгу «Историко-статистическое описание Минской епархии» (СПб., 1864), що не втратила і сьогодні наукової цінності. Старання й успішна робота ієромонаха Анатолія на посаді інспектора семінарії була помічена церковним начальством, про що свідчить такий документ⁸:

Инспектор Минской Семинарии Иеромонах Анатолий в воздаяние примерного его поведения и усердия по должности, 6 сего Января, в Кафедральном Соборе произведено мною в Игумена.

О том предлагаю Консистории для сведения и сообщения Семинарскому Правлению.

Михаил Архиепископ Минский

№ 64

9 Января 1856 года

Минск

Архієпископ Мінський і Бобруйський Михайло (Голубович) – відомий діяч греко-католицької і православної церкви. Ігумен Анатолій користувався великою довірою архієпископа, який майже щороку відправляв його в тривалі поїздки по Полісся для ревізії сільських парафій. Під час багатомісячних подорожей він вивчав місцеві визначні пам'ятки, шукав історичні документи для своїх майбутніх наукових праць. Про це сам писав у праці «Воспоминание о древнем православии Западной Руси». Цілком можливо, що ігумен Анатолій зібраним матеріалом ділився і з ректором семінарії, архімандритом Миколою, щоб той міг використовувати його у своїй праці «Историко-статистическое описание Минской епархии».

Розповімо про деякі його подорожі-ревізії. У 1856 році ігумен Анатолій ревізував Мозирський повіт. У 1857 році він здійснив повторну ревізію парафій Мозирського повіту за маршрутом: Мінськ – Койданов – Несвіж – Клецк – Синявка – Лахва – Ленін – Князь-озеро – Житковичі – Давид-Городок – Турів – Тонеж – Милошевичі – Петриков – Скригалов – Лельчиці – Єльськ – Мозир – Мінськ. Ігумен проїхав майже дві тисячі верст, об'їхавши практично всі парафії досить великого і болотистого повіту. У 1858 році він здійснив ревізію Мінського і Слуцького повітів, а в 1860 – Пінського повіту⁹ за маршрутом: Мінськ – Койданове – Несвіж – Синявка – Хотиничі – Бобрік – Лище – Дубой – Мохро – Люб'язь – Любешів – Пінськ – Пінковичі – Ставок – Отолчиці – Достоев – Паршевичі – Жабчиці – Бродниця – Любешів – Заручча – Червище – Пнівне – Деревок – Бихів – Цир – Будче – Железниця – Кухотськ – Борова – Біле – Річизя – Моровін – Серники – Витчевка – Сваричевичі – Хойне – Местковичі – Велятичі – Лопатин – Місятичі – Лемешевичі – Качановичі – Вуйвичі – Плотниця – Стахов – Радчицьк – Городна – Жолкін – Острів – Логишин – Озаричі – Телехани – Глинна – Свята Воля – Бобровичі – Вигоноці – Хотиничі – Малоплотниця – Доброславка – Погост – Новий Двір – Дубновичі – Парохонськ – Вилази – Лунин – Лулінець – Язвінки – Кожан-Городок – Лулінець – Лунин – Погост – Хотиничі – Мінськ. Ігумен Анатолій проїхав близько 1400 верст. Тільки за наймання човнів і веслярів при переправах через ріки і болота було сплачено 8 карбованців 30 копійок. Поїздка почалася в перших числах липня, а закінчилася в кінці вересня. Третина відвіданих парафій – нині на території України.

Церковне начальство гідно оцінило діяльність ігумена Анатолія: 5 серпня 1860 року він возведений у сан архімандрита (напевно, архієпископом Мінським Михайлом) і призначений на посаду ректора Полоцької духовної семінарії, що була заснована у 1806 році як греко-католицька. У 1856 році семінарію перевели до Вітебська, але вона ще тривалий час називалася Полоцькою. Там навчальний заклад перебував у будівлі колишнього василіанського монастиря. Покровителями семінарії були вчителі слов'янства, святі Кирило і Мефодій. Семінарія мала велику бібліотеку (близько 10000 книг), в якій зберігалося багато старовинних книг XV-XVIII століть різними мовами: польською, латинською, російською, німецькою, французькою, англійською, італійською, старогрецькою, староєврейською та ін. «Бібліотека залишилася семінарії (ще уніатської) у спадок від василіанського монастиря. Більше половини книг були подаровані якимсь протоієреєм Михайлом Кунінським, який, судячи з написів на книгах, був рідкісним бібліофілом і знав багато стародавніх і нових мов»¹⁰. Звичайно, архімандрит Анатолій використовував книги семінарської бібліотеки для своїх історичних досліджень.

«Ректор Анатолій страждав жахливою хворобою, відомою під ім'ям «Колтуна» [чисто поліщучька хвороба. – **О.І.**]. При крайній худорлявості страждальця, звила в жахливий ком його розкішне волосся на голові і періодично зводила худі члени тіла в щось воістину неймовірне. Від неправильного лікування і життєвих потрясінь хвороба все більше посилювалася»¹¹. Тоді у Вітебську хворий архіандрит жив разом з незаміжною дочкою.

Ректор семінарії перебував у підпорядкуванні архієпископа Полоцького і Вітебського Василя (Лужинського), який поряд з владиками Йосипом Семашком і Антонієм Зубком зіграв значну роль у справі ліквідації греко-католицької церкви. Архієпископ Василь відразу оцінив здібності архіандрита Анатолія. У 1861 році архієпископ зробив ревізію Полоцької семінарії. Ось що написав він у своєму звіті про цю ревізію: «Без попереднього сповіщення, прибувши в підвідомчу мені Семінарію об 11-й годині позначеного вище числа, під час уроків, я пішов прямо в класи і насамперед Вищого Відділення, де знайшов Ректора Семінарії, тому що був його урок. Отець Ректор займався третьою репетицією з Догматичного Богослов'я: я взяв участь у цій справі і сам почав екзаменувати учнів; від Догматичного Богослов'я я перейшов до інших предметів, між іншим, і з предметів Місіонерського Відділення. При цьому я помітив, що вихованці своєю справою займаються справно вельми і старанно, і в Отцеві Ректоріві я знайшов не тільки багато старання – начитаного, що володіє рідкісним даром слова і глибоко-вченого мужа, але, що особливо важливо для семінарських кафедр і саме для кафедри Богослов'я, відмінного професора-практика, який розуміє душу вихованців і ступінь їх розуміння, глибоко обговорив увесь зміст Богословської науки, що вміє найвищі догматичні істини представляти наочно, приводити в досвідах життя і, за допомогою зближення з очевидними істинами і фактами, повідомляти їм обов'язковість. Це дало мені справжню радість і втіху. (...) Потім я оглянув учнівські спальні, спальні меблі, матраци, білизну і переконався в дбайливості Начальства про чистоту і здоров'я вихованців: спальна зала утримується у відмінній чистоті і охайності, повітря чисте і сухе, температура помірна. Нарешті я відвідав семінарську лікарню та їдальню, благословивши трапезу учнів, слухав денне читання з Четги-Мінеї, покуштував страву і хліб, які знайшов для пісного дня вельми задовільними і, давши моє благословення Семінарії, вибув»¹². Переглянувши всю фінансову документацію духовної семінарії, архієпископ не знайшов там ніяких порушень.

Владика відразу оцінив глибокий розум, педагогічний талант, чесність і хазяйновитість ректора семінарії. Тому наблизив його до себе. Архіандрита Анатолія та архієпископа Василя зблизила також загальна пристрасть – колекціонування. Архієпископ був по-європейськи освіченою людиною, колекціонером, членом різних європейських товариств: Копенгагенського Королівського Товариства Північних антикварів з Російського відділення, почесний президент Африканського товариства в Парижі про викуп невільників і т.д. Мало знаємо про колекцію документів та бібліотеку архіандрита Анатолія. Так, у середині 50-х років подарував бібліотеці Київської духовної академії рідкісне рукописне Євангеліє XVI століття, яке купив у приватної особи. Відомо також, що свою цінну колекцію ефіопських рукописів наприкінці життя єпископ подарував бібліотеці Санкт-Петербурзької духовної академії (нині його книжкове зібрання зберігається в Російській національній бібліотеці).

4 квітня 1861 року архіандрит Анатолій був призначений настоятелем Вітебського Маркова першокласного монастиря, який був заснований князем Левом Огінським у 1633 році. Обитель розташована на правому березі річки Двіни за дві версти від міста Вітебська. Уже в 1861 та 1862 роках був проведений значний ремонт монастирських церков і будинків, споруджені нова лазня та огорожа. Незабаром архієпископ Василь призначив активного і працездатного архіандрита Анатолія членом Полоцької духовної консисторії, благочинним монастирів Полоцької єпархії, цензором проповідей і т.д.

Напевно, ще до приїзду архіандрита Анатолія у Вітебськ у Полоцькій духовній семінарії діяв православний історичний гурток, основу якого складали її виклада-

чі: Ксенофонт Говорський (1811-1871), ієромонах Сергій (Віктор Василевський, 1826-після 1890), Фортунат Слупський (1832-1876), Петро Дружиловський (1834 – ?), Матвій Красовицький (? -1888), які друкували численні статті на історичні теми в газеті «Витебские Губернские Ведомости» і в «Пам'ятних книжках Вітебської губернії». До цього гуртка можна віднести відомого українського і білоруського історика, етнографа та фольклориста Олександра Сементовського-Курила (1821-1893), який займав тоді у Вітебську посади губерньського лісничого, секретаря Губерньського статистичного комітету, редактора «Пам'ятних книжок Вітебської губернії» та неофіційної частини газети «Витебские Губернские Ведомости»; директора Центрального архіву давніх актових книг Вітебської і Могилівської губерній Олександра Сознова (1818-1886), редактора газети «Витебские Губернские Ведомости» Феодосія Серебренникова (1834 -?), який виступив у 1860 році за навчання білоруською мовою сільських дітей, а також археолога Михайла Кусцинського (1829-1905). Архімандрит Анатолій (з його глибоким інтересом до історії, особливо історії православної церкви) органічно влився до цього діяльного гуртка. Коли Ксенофонт Говорський у 1861 році виїхав до Петербурга, то архімандрит Анатолій, мабуть, очолив вітебський гурток. Можна припустити, що найбільший вплив на нього зробили фанатики-дослідники Олександр Сементовський і Ксенофонт Говорський.

Творцем вітебського гуртка, напевно, був бібліотекар і вчитель Біблійної та церковної історії, церковних старожитностей, канонічного права, єврейської мови та викладач історії російського розколу, кандидат Ксенофонт Антонович Говорський, який був сином київського уніатського священника. У 1860 році він надав у правління семінарії «відгук про свої праці», де писав: «Я в даний час займаюся нижченаведеними літературними працями: 1) надрукував у «Витебских Губернских Ведомостях»: а) Археологічні дослідження в околицях м. Полоцька, б) про Вітебські громадські розваги, в) про введення римського католицизму в Білорусі, г) уривки з приготованого мною до видання Історико-статистичного опису Полоцького Спасо-Євфросинівського монастиря, 2) займаюся розробкою матеріалів для історії Білоруської церкви і для твору «Про вплив латинізмів на долю слов'янських народів – у релігійному, етнографічному і політичному відношеннях». Справді, Ксенофонт Говорський відзначався великою працездатністю: неофіційна частина «Витебских Губернских Ведомостей», яку він редагував у 1858-1860 роках, складалася виключно з його статей. Бачимо, що він уже тоді активно і вільно користувався термінами «Білорусь» і «білоруський». Варто нагадати, що Ксенофонт Говорський є одним з творців ідеології «западнорусизму», суть якої полягає в тому, що росіяни, українці і білоруси являють собою єдиний народ – лише з деякими етнографічними та мовними особливостями.

У провінційному Вітебську йому було важко розгорнути широку західноруську пропагандистську діяльність, тому Говорський спочатку переїхав до Санкт-Петербурга, а в 1862 році – до рідного Києва, де почав видавати журнал «Вестник Юго-Западной и Западной России», який став загальноімперським рупором західнорусизму. Він не приховував, що Синод допомагав йому у виданні журналу, точніше його покровителі і друзі серед синодальних чиновників. Перший рік у Києві редактор Говорський підтримував у журналі місцевих українофілів і друзів з одним із них – археологом і письменником Олексієм Гатцуком (1832-1891). Однак після початку польського повстання редактор журналу нападав з викривальною критикою на київських та петербурзьких хохломанів-сепаратистів. Напевно, він дізнався про зміну урядової політики щодо українського руху і швидко переорієнтувався. У вересні 1863 року Ксенофонт Говорський написав до київської жандармерії донесення¹³, де повідомив, що отримав з Москви листа з двома номерами революційної газети «Свобода». При цьому він сказав, що цю провокацію проти нього влаштував хохломан Олексій Гатцук, який нещодавно поїхав до Москви. У 1864 році Ксенофонт Говорський переїхав до міста Вільно, де під заступництвом генерал-губернатора Муравйова-Вешальника став видавати свій журнал уже під назвою «Вестник Западной России». Думається, що однією з причин його втечі з Києва був страх перед місцевими українофілами та революціонерами.

Усе-таки не дуже високий науковий і літературний рівень видаваних Ксенофонтом Говорським журналів і книжок не дозволяє бачити в ньому витонченого інтелектуала – одного з творців ідеології західнорусизму і білоруської національної ідеї. Західнорусизм добре вписувався в уваровську тріаду «самодержавство, православ'я, народність», а тодішня зародкова білоруська національна ідея – в урядову політику боротьби з католицизмом і польським впливом у Північно-Західному краї. Ще в 1999 році я висловив думку¹⁴, що біля витоків білоруської національної ідеї стояв письменник, історик, колишній уніат, вихованець полоцьких єзуїтів (вони внесли свій внесок у створення західнорусизму), білорус за походженням Костянтин Сербінович (1797-1874), який займав ключові посади в бюрократичному апараті міністерства народної освіти та Святійшого Синоду, був яскравим втіленням уваровської тріади. Таємний радник Сербінович був головним експертом як у Синоді, так і в міністерстві народної освіти з релігійних та національних питань в Північно-Західному краї. «У духовному відомстві в 1836-1859 рр. не вирішувалося жодної більш-менш важливої справи і питання без участі Сербіновича в ньому»¹⁵.

Сучасники так характеризували Костянтина Сербіновича: «Відмінні знання мов (латинська, давньо-грецька, польська, російська, французька та німецька), вільна орієнтація в світовій літературі з історії, філології та філософії сприяли досягненню успіхів у Петербурзі. Додалися й особливості характеру, уміння тримати себе з людьми: «зовнішній вигляд Сербіновича і взагалі поведінку мали риси полоцького єзуїтського виховання, яке й допомагало йому залишатися при всіх начальниках, найбільш суперечливих. Терпимість та обережність, справність і розум – його позитивні якості ... Різких міркувань, ганьби ні особам, ані речам від нього не можна було почути»¹⁶. Російський літературний критик Олександр Никитенко доповнює портрет чиновника: «(...) Вихованець єзуїтів, поборник православ'я, що дає хрести і великі оклади, фанатик і друг карамзінського періоду, гладенький, чистенький, люблячий старовинний порядок, за винятком батога, і тому чиновник нової генерації, майже ліберал, всяку нову думку, що називає неправославною, а всякий новий оборот в мові, що відступає від карамзінської стрижки, незрозумілим, – одне слово, Сербінович»¹⁷. Напевно, за сприяння Сербіновича провінційному вчителю Ксенофонтові Говорському була доручена у 1861 році важлива місія: розбирання архіву уніатських митрополитів, що зберігався в синодальному архіві в Петербурзі.

У таємного радника були ділові і приятельські зв'язки в найвищих урядових і придворних колах: свого часу він був секретарем знаменитого історика Миколи Карамзіна, душоприказником впливового міністра-царедворця Олександра Шишкова і т.д. Виявляється, що Костянтин Сербінович сам займався полоцькою історією і протегував історичним дослідженням з цієї тематики Говорського, який регулярно надсилав їх до редакції його часопису «Журнал Министерства Народного Просвещения», хоча не всі вони там друкувалися. Полоцьк в урядових і церковних колах бачився як центр православ'я в Білорусі і не випадково там в 1839 році провели об'єднавчий церковний собор. Однак на Полатчині були сильні позиції католицизму, був розвинений культ католицьких святих: єзуїта Андрія Боболи та архієпископа Йосафата Кунцевича. Моці вбитого козаками єзуїта зберігалися тоді в Полоцьку, а моці вбитого вітебчанами уніатського архієпископа тривалий час там перебували. І якраз у 1841 році вийшов твір Костянтина Сербіновича «Исторические сведения о жизни преподобной Евфросинии княжны Полоцкой, с Описанием и изображением креста, принесённого ею в дар Полоцкой Спасской обители».

«На початку 1840-х років у Білорусі і в обох столицях відбулася подія, пов'язана зі знаменитою реліквією XII ст. – Хрестом Євфросинії Полоцької, яку знаменитий «воссоединитель» уніатів (1839 р.) архієпископ полоцький Василь вивіз до Москви і Петербурга для збору коштів на ремонт відновленої єпархії. Поїздка викликала величезний інтерес і оживила інтерес до історії «західноруських земель»¹⁸. На хресті був стародавній напис з прокляттям на голову тих, хто винесе хрест з полоцького храму. Ніхто до цього не наважувався на винесення хреста з собору. Ось як архієпископ Василь описував свій небезпечний вчинок: «Коли я сідав вже в екіпаж, листоноша

подає мені сувій і лист на моє ім'я від п.[ана] директора господарського управління при Найсвятійшому Синоді К.С. Сербіновича, який просив мене перевірити найрештлившим чином і виправити малюнок згаданого хреста, що був у сувої, з оригіналом. Не маючи часу, ні можливості виконувати цю вимогу ..., я велів ризничому священику Богдановичу, який прощався зі мною, принести мені у футлярі оцей хрест і повіз його із собою разом зі вказаним малюнком...»¹⁹. Ця фраза говорить про величезний вплив Костянтина Сербіновича на архієпископа. Напевно, владику трохи злукавив. Здається, що навіть прохання такого найвпливовішого чиновника, як Сербінович, не могло штовхнути архієпископа Василя на святотатство. У листі, на наш погляд, був таємний дозвіл Синоду на вивіз хреста. Поїздка владики з унікальною реліквією мала величезний резонанс по всій імперії, сколихнула інтерес до історії Полоцька і його старожитностей. У 60-х роках XIX століття з ініціативи архієпископа Василя перед Синодом було порушене питання про перенесення мощей преподобної Євфросинії з Києва до Полоцька. У 1870 році київський митрополит Арсеній передав тільки середній палець правої руки мощей святої. Тоді були зроблені перші кроки до перемоги культу преподобної Євфросинії Полоцької над культурами святих Андрія Боболі та Йоасафата Кунцевича.

Нам здається, що все це робилося за планом Сербіновича – декатолизації і деполонізації Білорусі: спочатку вибирається знаковий регіон, створюється культ місцевого православного святого чи святині, утворюється православний культурний гурток, який вивчає етнографію і фольклор місцевого населення, історію регіону з акцентом на регіональні особливості та історію православної церкви в її трагічній боротьбі з католицизмом і т.д. Члени вітебського культурного гуртка внесли свій внесок і в розвиток культу святої Євросинії Полоцької та в ліквідацію культу Йоасафата Кунцевича: Ксенофонт Говорський написав «Жизнь преподобной Евфросинии княжны Полоцкой. С историческим описанием основанного ею девичьего, Спасопреображенского монастыря и с приложением св. креста, устроенного ею для монастырской церкви» (1862 р.), «Йоасафат Кунцевич, полоцкий, униятский архиепископ» (1858), «Приложение к жизни полотского архиепископа Йоасафата Кунцевича» (1858), а ієромонах Сергій – «Святая преподобная Евфросиния, княжна полотская, с историческим описанием основанного ею полотского девичьего Спасо-Преображенского монастыря и устроенного для монастырской церкви креста» (1864).

Щось подібне спостерігаємо і на Поліссі в 50-60 роки XIX століття: спроби створення культу чудотворної ікони²⁰ Куп'ятицької Божої Матері і повернення її з Києва на Пінщину, створення в Пінську православного культурно-історичного гуртка²¹, активізація досліджень з етнографії та з історії православ'я на Поліссі, постановка питання про самотність місцевого населення. Істотний внесок у ці процеси на Поліссі внесли книги «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» та «Разказы на белорусском наречии». Так, у першій книзі архімандрит Анатолій описував, як він наполегливо шукав у Турові мощі Кирила Турівського, багато у ній писав про святого. Просто відчувається велике намагання автора сприяти створенню тут потужного культу цього святого. Мабуть, не випадково архімандрит багато уваги приділяв у книзі також історії мощей католицьких святих Андрія Боболі та Йоасафата Кунцевича.

У цьому творі архімандрит Анатолій показав себе як оригінальний та ерудований історик, який багато працював в архівах: Мінської духовної консисторії (зібрання документів давніх монастирів), церков і монастирів Мінської єпархії і т.д. Він добре знайомий з польською історіографією: з працями істориків Мацея Стрийковського, Альберта Віюка-Кояловича, Ігнатія Стебельського, Міхала Балінського, Теодора Нарбута, Владислава Сирокомлі, філолога Вацлава Мацеєвського та ін., а також – з давньоруськими літописами і «Словом о полку Ігоревім». Цілком серйозно історик називає героя «Слова» Бояна – вчителем мінської школи. Треба все ж звернути увагу на те, що між архімандритом Анатолієм та автором книги «Разказы на белорусском наречии» є одне протиріччя. Єпископ вважає у праці «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» предками пінчуків таємниче плем'я ятвягів (услід за

Теодором Нарбутом), не вказуючи його етнічного походження, а автор оповідань – полоцьких кривичів, слідом за польським істориком Адамом Нарушевичем (пінчук за походженням). Але автор «Воспоминания о древнем православии Западной Руси» сам собі суперечить, бо відносить Пінщину до земель кривичів. Треба зазначити, що між написанням цих двох творів лежить часовий проміжок десь у п'ять років, а за цей час архімандрит Анатолій міг змінити свої погляди, особливо завдяки білоруському впливу на нього полоцько-вітебського історичного гуртка.

Однак повернімося безпосередньо до життя архімандрита Анатолія. Як пам'ятаємо, архієпископ Василь завантажив його роботою, яку той сумлінно виконував. Спершу архімандрит, як благочинний монастирів Полоцької єпархії, почав з їх ревізії та природно виявив безліч недоліків і зловживань, особливо в Полоцькому жіночому Спасо-Євфросинівському монастирі. Його настоятелькою була Євфросинія Сербінович (шістдесятилітня вдова), яка мала зв'язки і підтримку у вищих петербурзьких колах. «Рідний брат ігумені, К. Сербінович, був директором Господарського управління при Священному Синоді і багато в чому сприяв відродженню монастирського ансамблю»²². Хоча нам здається, що таємний радник був братом її чоловіка. Також при монастирі було училище дівчат духовного звання під заступництвом самої імператриці Марії Олександрівни. Однак архімандрит Анатолій, як чесна і принципова людина, не йшов на жодні компроміси, що, звичайно, не подобалося в Петербурзі.

Після всіх скандалів з ігуменею Євфросинією (Сербінович) архієпископ Василь став знімати архімандрита Анатолія з його численних посад: спочатку з благочинного монастирів, потім вивели зі складу духовної консисторії. Віленський генерал-губернатор, граф Михайло Муравйов у 1863 році писав архієпископу: «Так, наприклад, днями відбудеться розпорядження щодо о. ректора полоцької, буду так само шукати можливість виконати й інше бажання Ваше щодо секретаря консисторії»²³. Схоже, що генерал-губернатор сприяв зняттю архімандрита з якогось поста, бо пора милості для того вже минула. «У липні 1865 Вітебську семінарію відвідав головний начальник краю генерал-губернатор Конст. Петро. фон Кауфман. Він особисто все оглядав, в усе вникав і в результаті повідомив преосвященному Василю, який жив тоді в С.-Петербурзі, «про недоліки, упущення і зловживання, які особисто їм угледівши і частково зібрані з різних джерел»²⁴. Незабаром архієпископ Василь призначив «особу комісію про поліпшення утримання вихованців семінарії»²⁵, результатом роботи якої було зняття архімандрита Анатолія з посади ректора семінарії в листопаді 1865 року. Однак його поки ще залишили настоятелем Маркова монастиря. «Це дещо пов'язано з тодішнім становищем Вітебської єпархії, в якій з видаленням архиєп. Василя Лужинського виявлені великі зловживання; ґрунтовне розслідування за дорученням Св. Синоду провадив о. архімандрит Анатолій Станкевич, як ректор полоцької семінарії»²⁶. Цікаво, що ректором семінарії після нього став архімандрит Никанор (Бровкович) – відомий духовний письменник.

Незабаром о. Анатолій взагалі змушений був виїхати з Вітебська. Ось так розправилися з чесним і принциповим архімандритом, якого церковний історик, митрополит Мануїл (Лемешевський) характеризував як людину широкої гуманності і душевної доброти. Тільки цими переслідуваннями можна пояснити той факт, що опальний історик видавав свої твори анонімно. Можливо, що художник московської Збройової палати Дмитро Струков вивіз рукопис «Воспоминание о древнем православии Западной Руси» в Москву і там його видав.

13 березня 1867 року архімандрита Анатолія призначили настоятелем Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, розташованого у Чернігівській єпархії. З цього призначення почався новий український період його життя. У 1868-1876 роках він був доглядачем Новгород-Сіверського духовного училища. Внесок архімандрита Анатолія в духовне та освітянське життя Новгород-Сіверщини потребує спеціальних досліджень.

1. Сталюнас Д. Межы ў памежжы: беларусы і этналінгвістычная палітыка Расейскай імперыі на заходніх ускраінах падчас Вялікіх рэформаў // Arche. – 2009. – № 9. – С. 183.

2. Хаўстовіч М. «Отрекатца отъ своего роду и племени...» // XIX стагоддзе. – Мінск, 2000. – Кн. 2. – С. 195-196.
3. Латышонак А., Мірановіч Я. Гісторыя Беларусі ад сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст. – Вільня-Беласток, 2010. – С. 83.
4. Хаўстовіч М. Вказана праця. – С.197.
5. Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларус. – Беласток, 2009. – С. 422.
6. Отчёты Д.М. Струкова. У кн.: Слюнькова Н. Храмы и монастыри Беларуси XIX века в составе Российской империи. – Москва, 2010. – С. 405.
7. Див.: Radwan M. Carat wobec Kościoła grecko-katolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839. – Roma-Lublin, 2001. – S. 350-413.
8. Національний історичний архів Білорусі, м. Мінськ (далі: НІАБМ). – Ф. 136. – Оп. 1. – Спр. 26872. – Арк. 1.
9. Там само. – Ф. 136. – Оп. 1. – Спр. 29331. – Арк. 1.
10. Шейкин Г. Полоцкая епархия. Историко-статистическое обозрение. – Минск, 1997. – С. 53.
11. Довгялло Д. Витебская духовная семинария. Заметки и воспоминания. – Витебск, 1907. – С. 47.
12. НІАБМ. – Ф. 2531. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 48.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 279. – Арк. 1-4.
14. Ільїн О. Де шукати витоки білоруської національної ідеї? // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 145.
15. Здравомыслов К. Сербинович Константин Степанович // Русский биографический словарь. Сабанеев-Смыслов. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 349.
16. Див.: Нікалаеў М. Беларускі Пецяярбург. – Санкт-Пецяярбург, 2009. – С. 67.
17. Никитенко А. Дневник. – Москва, 1955. – Т. 1. – С. 268.
18. Алексеев Л. Археология и краеведение Беларуси. – Минск, 1996. – С. 56.
19. Из записок Василия Лужинского – архиепископа Полоцкого. – Казань, 1885. – С. 211, 212.
20. Див.: Кісялёў У. Купяціцкая ікона Божай Маці напамінае пра сябе // Праваслаўе. – 2007. – № 14-15. – С. 40-43.
21. Див.: Ильин А., Игнатюк Е. Очерки истории культуры Пинска начала и середины XIX века // Гістарычная Брама. – 2010. – № 1. – С. 93-95.
22. Лабоха Г. Кароткі нарыс гісторыі Спаса-Ефрасінеўскага жаночага манастыра ў Полацку // Беларускі Гістарычны Часопіс. – 2012. – № 12. – С. 24.
23. Из записок Василия Лужинского – архиепископа Полоцкого. – Казань, 1885. – С. 269.
24. Довгялло Д. Вказана праця. – С. 53.
25. Там само. – С. 54.
26. Родосский А. Биографический словарь студентов первых XXVIII-ми курсов С.-Петербургской Духовной Академии 1814-1869 гг. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 13.

В статье рассматривается белорусский период жизни и творчества епископа Анатолия (Станкевича), его вклад в развитие белорусской исторической науки и полесско-украинской литературы на фоне возникновения белорусской национальной идеи.

Ключевые слова: Анатолий (Станкевич), белорусская национальная идея, К. Сербинович, полесско-украинская литература, К. Говорский.

Belarusian period of life and work of Bishop Anatoliy (Stankevich), its contribution to the development of the Belarusian historical science and Polisske-Ukrainian literature on the back ground of the Belarusian national idea coming into existence are considered in the paper.

Keywords: Anatoliy (Stankevich), Belarusian national idea, K. Serbinovich, Polisske-Ukrainian literature, K. Hovoriskiy.